

Статті

Роман ЧМЕЛИК

ВПЛИВ ЗМІНИ ТИПУ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ КАТЕГОРІЙ СВІЙ/ІНШИЙ/ЧУЖИЙ

У статті розглядаються питання залежності та трансформації категорій свій/інший/чужий від зміни типу українсько-польського пограниччя у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. Використовуючи теоретичні та методологічні напрацювання європейських та американських вчених, автор застосовує їх для аналізу власного польового матеріалу.

Ключові слова: тип пограниччя, українсько-польська прикордонна зона, категорії свій/інший/чужий.

© Р. ЧМЕЛИК, 2012

Переважає більшість із загалом незначної кількості етнологів в Україні в період незалежності переважно зосередилася на дослідженні білих плям і заборонених в радянські часи тем в українській традиційній етнографії або фіксації та аналізі явищ, які сьогодні швидко зникають. Недостатність теоретичних і методологічних напрацювань у вітчизняній етнологічній науці для комплексного аналізу сучасних етнічних процесів в Україні чи серед українців за кордоном спричинились до прогалин у дослідженні власної ідентичності, а у цьому контексті проблеми *ми—вони*. В той час, як на зламі вісімдесятих і дев'яностих років, за твердженням польського антрополога Войцеха Буршти, власне поняття *іншості* стало головною визначальною рисою значної частини сучасної рефлексійної антропології. *Іншість* прийшла на зміну традиційно визначеним дослідницьким теренам і окресленим тематикам. Проблема *ми—вони* як проблема пізнавальної дистанції перетворилася на питання *ми—інші* як проблема рефлексійного роздуму і спроба розпізнання *ближніх інших* уже не з далеких архіпелагів, а тих, хто заселює багатоетнічні і багатокультурні держави сучасного світу [5]. Висловлені міркування безпосередньо можуть стосуватися досліджень пограниччя, особливо міжетнічних стосунків на цих стикових територіях.

Образ етнічної групи значною мірою зумовлений характером етнічних відмінностей. Винятковість етнічної групи можемо аналізувати на основі фактів етнічної ендегамії, частоти і поширеності контактів між групами, наявності таких спільних осередків фізичного скупчення, як ринки, ярмарки, місця паломництва тощо [11]. З цієї точки зору сучасне українсько-польське пограниччя характеризується високим ступенем етнічної ендегамії, широкими міжетнічними торгово-підприємницькими контактами, особливо в прикордонній зоні, а пункти перетину кордону і околиці — це місця і території зустрічі людей різних груп і національностей, які функціонують цілодобово.

Питання *іншості/чужості* на пограниччях найчастіше виступають з огляду на етнічну, релігійну, культурну відмінності, їх еволюції і трансформації під впливом політичних, економічних та інших чинників. Зміна типу пограниччя майже завжди спричинює у місцевих мешканців переоцінку своїх близьких сусідів, так само, як і всіх інших суспільних чи етнічних груп, які дійсно чи уявно були причетні до зміни їх щоденного життя. Спробуємо на конкретному польовому матеріалі з українсько-польського погранич-

чя в загальних рисах показати як тип пограниччя впливає на формування образу *іншого/чужого*.

Сучасний кордон між Україною та Польщею остаточно був демаркований в 1951 р. Проте ще в 1944 р. польський еміграційний уряд робив усе можливе, щоб Львів та інші території, які до війни належали Польщі, після її закінчення знову відійшли до неї [1]. Внаслідок створення нового польсько-радянського кордону Польща втратила державні території на сході, де знаходилися дуже важливі поклади корисних копалин, а також надзвичайно значущі місця культурного та інтелектуального життя поляків. В той час Україна долучила частину території, яку вважала своєю етнічною, хоча за кордоном залишилися частина Бойківщини, майже ціла Лемківщина, зрештою Перемишль з дуже сильним українським суспільно-культурним духом, Холм, Ярослав і багато інших місць, важливих для національної ідентичності українців та милих для їх серця. Тобто кожна сторона мала вагомні причини для незадоволення новоствореною реальністю, що значною мірою впливало на формування нового образу чужого і було основою для творення нових негативних стереотипів.

Політичний кордон між Польщею і Українською Радянською Соціалістичною Республікою став межею не тільки держави й окреслення території, але й розділив народи та ідентичності. Він почав виконувати функції ідентифікаційної лінії між *ми* та *вони* [8, с. 43], тобто його використали для поділу багатокультурної у минулому спільноти пограниччя за етнічним принципом, обмеження контактів між членами різних суспільств. Повоєнне українсько-польське пограниччя значною мірою можна охарактеризувати як *пограниччя відчужене*¹, «де не доходить до рутинного обміну понад кордонами з причини напруження і ворожості між даними державами» [8, с. 77]. На офіційному рівні таких стосунків між Польщею та СРСР не було, але радянська ідеологія постійно пропагувала повну недовіру та підозрілість до всього, що знаходилося за кордоном. Внаслідок цього послідовно і успішно підтримувався міф постійної загрози закордонного імперіалізму і ворожості всього

зовнішнього світу. В Радянському Союзі в ті часи були дуже поширені вислови, що «враг не дремлет» і «граница должна быть на замке».

В 1970—1980-х рр. польсько-українські прикордонні території можна характеризувати як *пограниччя співіснуюче*, коли «сусідні держави редукують виникаючі між ними напруження до такого рівня, що можлива транскордонна взаємодія з поміркованим натягненням у стосунках» [8, с. 77]. У Радянському Союзі це був період «розвинутого соціалізму» і його відносної політичної та економічної стабільності, коли перший раз після війни радянським людям дозволили відвідати своїх родичів у Польщі, Югославії, Чехословаччині або інших країнах соціалістичного табору.

Після здобуття Україною незалежності тепер вже дійсно українсько-польське пограниччя в результаті політичних змін почало еволюціонувати в сторону *пограниччя взаємозалежного*, яке базується «на симбіозних стосунках між прикордонними регіонами та відповідними державами. Між двома прикордонними регіонами там діє ... двостороння міждержавна економічна, соціальна і культурна система» [8, с. 77]. Тоді дуже інтенсивно почали розвиватися міжетнічні контакти, що спричинило реактивізацію історичної пам'яті і водночас деконструкцію або трансформацію негативних стереотипів в результаті нагромадження нового досвіду і реалізації спільних інтересів. Після входження Польщі до Європейського Союзу (01.05.2004), а особливо після приєднання до Шенгенської зони (21.12.2007) той процес був загальмований і розпочалася регресія активності в прикордонних регіонах по обидві сторони кордону. Ситуацію децю згладили взаємні кроки двох держав — Україна ліквідувала візи для громадян країн європейського Союзу (01.05.2005), а Польща запровадила малий прикордонний рух з Україною (16.03.2009), що трохи послабило жорсткість кордону, але виключно для мешканців 30-кілометрової прикордонної зони. Сучасна політична ситуація в Україні, непорозуміння Києва у стосунках з Європейським Союзом безпосередньо впливають на зміну клімату у міждержавних відносинах, що може призвести до повернення українсько-польського пограниччя в стан співіснування.

В оцінці сьогоденного сприйняття кордону двома сусідніми суспільствами необхідно керуватися аксіомою, що «немає політично справедливих кордонів, які

¹ Вважаємо за доцільне використати моделі пограниччя, що запропонував Мартінез для характеристики кордону між США і Мексикою і які можуть бути взірцем для глобальних та регіональних порівнянь. За його типологією пограниччя є відчужені, співіснують між собою, взаємозалежні та інтегровані.

би задовольняли усіх» [6], особливо якщо вони виникли в результаті політичних домовленостей третіх країн. З методологічної точки зору потрібно пам'ятати влучне твердження польського науковця Тадеуша Хжановського, яке стосується колишніх східних територій Речі Посполитої: «Жоден народ у своїх кордонах (встановлених у сумнівній «величчї права») не містить виключно похвальної історії, але також таку, до якої найчастіше не хоче признаватися, яка не приносить йому похвали, оскільки є результатом кривд, заподіяних іншим, тим, хто до певного часу співгосподарював на даній території і з ким були сусідами, а не смертельними ворогами, яких з них зробили ідеологи хворобливих, передовсім націоналістичних концепцій» [6].

Особливість творення сучасного кордону полягала у тому, що в кінці Другої світової війни і після її закінчення рішення приймалися не в Києві та Варшаві, а у Москві, і сам процес його встановлення був досить швидкий і насильний, в результаті чого були переселені мільйони людей по обидві його сторони. Основою і аргументами постійного згадування про втрачені території (і не має значення чи то було 600, чи 50 років тому) є історична пам'ять, родинні та особисті спогади і досвід, вплив державної пропаганди, творення і функціонування сучасних міфів у молодих державах, суспільна потреба у (пере)формуванні національної свідомості, поширення елементів народної культури в національних явищах тощо. Що стосується історичної пам'яті поляків і українців, то «потрібно далі говорити як про дві заперечуючі одна другу пам'яті, які усталені в умовах і на потребу міжнародного поділу» [15].

В такому контексті найбільш придатними для підживлення почуття кривди і посилення травми від людських і територіальних втрат чи не реалізованих амбіцій в намаганні їх повернути стають методи і технології використання старих стереотипів *чужого* і творення нових. Український вчений Роман Кирчів дуже слушно звертає увагу на білатеральний характер їх функціонування на пограниччі — «у пограничних зонах виразніше визначаються як послаблення етнічного самовизначення, так і посилення опозиції *свій/чужий*» [2].

В часи незалежності суспільна думка в Україні вперше після Другої світової війни звернула увагу на необхідність дослідження білих плям у власній історії. В пошуках своєї національної правди, почали голосно говорити про кривди, завдані поляками чи польською державою українцям у ХХ столітті, реанімуючи ста-

рі стереотипи і творячи нові ідеологічні підходи в оцінці минулого. Польська наукова і громадська думка також вважає, що в той сам час поляки, які боролися за власну Батьківщину і ті, хто опинився в нових політичних умовах Радянського Союзу, піддавалися різного роду переслідуванням, репресіям, винищенню і процесам деетнізації. Найчастіше кривди в суспільній пам'яті поляків на пограниччі асоціювалися з кривдами воєнних часів і до ворогів належали німці і «совєти», а до найбільш живих і шокуючих спогадів — зіткнення з місцевим населенням (читай українцями чи партизанами УПА). Оминаючи конфлікти зі зброєю в руках на Волині чи в Бескидах і сучасні «довгі та бурхливі дискусії» [10] на цю тему, така емоційна, підтверджуюча тільки *свою правду* оцінка ситуації значною мірою була результатом впливу державної пропаганди двох повоєнних країн, які належали до одного соціалістичного табору.

Поділ на *свій/чужий* найчастіше відбувається під час пошуку чи підкресленні відмінностей. Важливе значення для автокреації (творення себе) має спосіб творення чи оцінювання відмінних рис — природній або нав'язаний, тобто яким чином формувався образ *чужого*. На думку польського науковця Анджея Пезжановського, питання полягає в тому, наскільки відмінність є результатом свідомого вибору, а наскільки наслідком переплетення більш чи менш незалежних чинників [12]. На пограниччі *чужість*, з однієї сторони, проявляється в природній спосіб з огляду на культурну, релігійну, етнічну різницю його мешканців, а з другої — це продукт, штучно створений центром під впливом державної національної ідеології.

Українці, які після Другої світової війни раптово виявилися мешканцями новоствореної приграничної зони і на чийх одвічних господарствах був встановлений кордон держави, опинилися під тиском двох ворожих держав. З однієї сторони — абсолютно чужий Радянський Союз, в який потрапили не з власного вибору і політична система якого виявилася неприйнятною. З другої сторони, *чужа «своя»* Польща — держава, громадянами якої були останні 20 років, в якій багато з них народилися, були на службі у польському війську, присягали на вірність і, зрештою, були частиною цього політичного народу як одна з найбільших національних меншин. Зараз це все виявилось в іншій державі, в якій багато з них залишили свою землю, маєтки і родину, що жила дослівно за кілька кі-

лометрів. Всюди місцеві українці були *чужі*. Навіть після багатообіцяючого об'єднання українських земель вони далі почувалися *чужими* на своїй землі.

Подібна ситуація склалася із поляками, які залишилися у своїх селах, але змінили громадянство, оскільки опинилися в іншій державі. Також *чужими* на *чужій* землі в *своїй* державі почувалися переселені поляки, які зайняли звільнені від українців території в Бескидах, Холмщини та Надсяння. Таким чином, ситуація з огляду емоційно-рефлекторної оцінки *свій* — *чужий* на українсько-польському пограниччі була надзвичайно складною.

На думку Збігнева Бенедиктовіча «проблема стереотипу чужого, протиставлення «свій — чужий» є ... одним з найбільш значущих смислів не тільки в досліджуваних етнографами народній культурі. Вона виступає важливою темою загалом польської культури. Можливо, з огляду на її «перехідний», містковий і пограничний характер — культури відстороненої, яка розвивається під сильними впливами Сходу і Заходу Європи, а також на історичні обставини, дуже часто необхідність збереження власної ідентичності» [4]. Цитований текст вповні відображає наявну в Україні ситуацію лише з тією різницею, що українці мають більше досвіду в збереженні власної етнічної та релігійної ідентичності протягом довшого часу бездержавності. Навіть в часи бездержавності двох народів у чужих імперіях поляки майже завжди займали домінуюче становище по відношенню до українців. Тому досить часто в спогадах українців про часи австрійської чи російської окупації, не кажучи вже про польські міжвоєнного часу, поляки характеризуються як «пани», тобто еліта.

В місцевих спільнотах на сучасному пограниччі перед встановленням державного кордону між українцями, поляками і євреями швидше було протиставлення *ми* — *інші*, ніж *свій* — *чужий*², що значною

мірою було зумовлено традицією багатокультурності всієї цієї території і відносною етнічною і релігійною толерантністю на рівні міжлюдських стосунків. Яскравими проявами такого взаємовідношення в межах одного населеного пункту було якщо не святкування разом важливих подій в житті окремої етнічної чи релігійної групи, то шанобливе ставлення до своїх сусідів — намагалися не виконувати в ці дні тяжку роботу, зайвий раз не турбувати тих, що святкували у побутових справах тощо. Українці вважали поляків і євреїв *своїми іншими*, але не *чужими*.

Наші інформатори у с. Сянки Турківського р-ну Львівської обл., характеризуючи мовні відмінності, які досить часто є ідентифікаційним чинником, про поляків згадують: «Та вони більше по-нашому говорили поляки, вони були месні поляки»³, тобто їх трактували як своїх. Різниця була виключно у тому, що вони ходили до костела, а українці до церкви. Подібно згадують про євреїв, які між собою розмовляли «по-своєму, по-жидівськи», але до української більшості у селі «по-нашому, по-українськи». Продовжуючи тему міжетнічних стосунків запитуємо як хто кого (українці, поляки, євреї) називали під час сварки. Відповідь була однозначна: «Не було тут такого в нас. Що не було, то не було»⁴. Подібні спогади зустрічаємо і серед поляків. Наприклад, старший співрозмовник зі села Чарна біля Устрик Долішніх так згадує стосунки між поляками і українцями: «to nie było, to nie było takiej wielkiej różnicy...to na nas uwagi nie zwracali ... nie dokuczali to było wszystko w porządku...»⁵.

Така ситуація створилася під впливом щоденних безпосередніх контактів з представниками інших національностей. Мешканки Сянок згадують про поляків — «байка люди були. Файні»⁶, «Мені чоловік розказував що і нагодували дітей, що дуже файні»⁷, «з поляками жили ...дуже дружньо»⁸. Так само позитивно говорять про євреїв, з якими жили в одному селі

² Дослідження українсько-польського пограниччя здійснювалися спільно з проф. Лехом Мрозом у 2008—2011 роках. Метод спільної розмови був вибраний свідомо, про що відразу повідомляли наших співрозмовників, що один з нас є поляк з Варшави, інший — українець зі Львова. З цієї причини часом можлива кореляція відповідей з огляду основних засад культурної поведінки в присутності гостя, який водночас виконував роль «чужого». Щоправда, наше спільне відчуття ситуації на основі досвіду попередніх етнологічних досліджень підказувало, що загалом люди були ширі і не соромилися пригадувати неприємні моменти.

³ Матеріали експедиції 2008 р., яка здійснювалася в рамках дослідницького проекту «Ukraina: pamięć, tożsamość, podmiotowość» (grant Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego nr 1 N01N011). — Арк. 5.

⁴ Матеріали експедиції 2008 р. (grant nr 1 N01N011). — С. 9.

⁵ Матеріали експедиції 2010 р., яка здійснювалася в рамках дослідницького проекту «Ukraina: pamięć, tożsamość, podmiotowość» (grant Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego nr 1 N01N011). — Інтерв'ю DW_A0107.

⁶ Матеріали експедиції 2008 р. — Арк. 6.

⁷ Матеріали експедиції 2008 р. — Арк. 18.

⁸ Матеріали експедиції 2008 р. — Арк. 3.

перед війною — «німці... жидів били страшно. А вони такі добрі люди були»⁹, «серед жидівок малам такі файні подружки»¹⁰. Переселенка з Устиянови до Мшанця Старосамбірського р-ну Львівської обл. так розповідає про свої дитячі контакти з євреями і поляками перед Другою світовою війною: «З жидівськими дівчатами ходила, бавилася, товаришувала. До мене ходили бавитися жидівські дівчата. З польськими не контакти чомусь»¹¹. Дуже важливим елементом дитячих спогадів є те, що вони ще тоді не були переобтяжені повоєнними стереотипами, впливом державної пропаганди і засобів масової інформації.

Якщо спогади не були пов'язані з досвідом особистих контактів, тоді досить часто можна зустрітися з функціонуванням негативних стереотипів. Інформатор зі с. Галівка Старосамбірського р-ну Львівської обл. згадує: «Тут мирно май було, в нас тут менше, щось таке во в польських селах. Ну, кажуть, села були такі, як кажуть, рукавички знімали польські ті бандери, не бандери, а як їх називали. Що, каже, з живого чоловіка рукавички знімали. Туди, як Боберка, вже коло самої границі, туди як на Сян. Та, Армія Крайова»¹². Необхідно звернути увагу на ототожнення в історичній пам'яті простих людей з тих місцевостей діяльності військових (партизанських) підрозділів польських і українських, що призводить до творення парадоксального визначення — «польські бандери». Це означає, що поняття «бандерівець» в лексиконі пересічних мешканців виступає синонімом особи, яка воювала за свій край, незалежно від її національності.

Інший співрозмовник зі с. Тарнава Турківського р-ну Львівської обл., пригадуючи собі часи встановлення кордону, розповідає, що українці «тікали — казали, що різуть там, поляки різали українців чи як». Його дружина додає з переказів бабці про те, що робилося в рідному сусідньому селі Яблонці: «Що поляки розтинали наших людей, на кілля жінок, пальці — шкіру зуплювали і закачували, кажуть такі страхи були, що рукавиці робили»¹³. На питання, що

думають про поляків, які то були люди (чи добрі, чи працьовиті), відповідь того самого інформатора, яка побудована на власному досвіді, була більш розважна і абсолютно протилежна до почутих від когось оповідей — що добрі і погані люди є як у нас, так і в поляків, але загалом поляки «трохи культурніші були»¹⁴.

Своїми спогадами про стосунки з українцями поділився найстарший мешканець (1932 р. н.) села Бистре повіту Устрики Долішні Підкарпатського воєводства, який виїхав з Кристинополя (тепер Червоноград) до Сілезії, тому що його батьки «w latach czterdzieści cztery tam na kresach zostały powymordowani przez bandy UPA. Też tam mordowały, tam Ukraińcy, UPA»¹⁵. Наш співрозмовник ставить знак дорівнює між діяльністю УПА і українцями, коли згадує польсько-українські стосунки в часи Другої світової війни. На питання «Які люди мешкали в Кристинополі, чи вони сварилися, чи билося?» отримуємо відповідь: «w tamtych latach, to nie było różnicy, że był Ukrainiec czy Polak, bo tak się żeniło. Ja jednego dziadka miał Ukraińca, drugi był Polak». З одного боку, стереотипна оцінка усіх членів спільноти за принципом перенесення на них відповідальності за дії окремих її складових. З іншого, позитивні дитячі передвоєнні спогади про українсько-польські стосунки в конкретному населеному пункті із віднесенням до етнічно змішаного коріння своєї родини. Ставлення інформатора до українців амбівалентне, оскільки залежить від часової прив'язки його спогадів.

Цілком можливо, що у вищенаведених випадках українських і польських респондентів маємо також справу з характерним для сучасної суспільної думки в Україні і загалом посткомуністичних країн з так званим «тоталітарним плюралізмом», при якому більша частина населення може підтримувати взаємовиключаючі ідеї, думки і політичні становища [9, с. 225]. Під час польових етнологічних досліджень часто зустрічаємося з явищем, коли особистий досвід з дальшого минулого виступає *versus* індивідуальній історичній пам'яті, яка формувалася серед іншого також і за допомогою оповідей інших осіб, і під впливом засобів масової інформації протягом наступних років життя.

Після встановлення державного кордону на українсько-польському відчуженому пограниччі

podmiotowość» (grant Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego nr 1 N01N011). — Арк. 2-3.

¹⁴ Матеріали експедиції 2009 р. — Арк. 12.

¹⁵ Матеріали експедиції 2010 року. — Інтерв'ю d085.

⁹ Матеріали експедиції 2008 р. — Арк. 3.

¹⁰ Матеріали експедиції 2008 р. — Арк. 4.

¹¹ Матеріали експедиції 2009 р., яка здійснювалася в рамках дослідницького проекту «Ukraina: pamięć, tożsamość, podmiotowość» (grant Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego nr 1 N01N011). — Арк. 155.

¹² Матеріали експедиції 2009 р. — Арк. 128.

¹³ Матеріали експедиції 2009 р., яка здійснювалася в рамках дослідницького проекту «Ukraina: pamięć, tożsamość,

з'являється новий *чужий* елемент — військо і радянська влада, репрезентантами яких були українці з підрадянської України, росіяни, білоруси і представників інших національностей з різних республік СРСР. Усіх їх називали збірним поняття «москалі». В 1939 р. після приєднання Західної України частина місцевих українців під впливом комуністичної пропаганди щиро вірила, що Радянський Союз принесе визволення від буржуазної Польщі, в братське возз'єднання з українцями з Радянської України, тому часто зустрічали Червону Армію з хлібом і сіллю як *своїх*. (Зрештою, потім це певною мірою повторилося з німецьким військом у 1941 році, яких трактували як визволителів від червоного терору і надію на реалізацію самостійницьких мрій). Водночас значна частина (зараз неможливо точно визначити який відсоток) українців знала про Великий голод в Радянській Україні в 1932—1933 рр. і політичні репресії проти української інтелігенції, тому новоприбулих зі Сходу однозначно трактували з неприязню і ворожо, вважаючи їх *чужими*. *Чужість* в таких випадках була детермінована не етнічною чи релігійною відмінністю, але політичною, а також різною історично-культурною традицією. Тоді для українців пограниччя всі були *чужі* — поляки за кордоном і «совіти» в себе вдома, подібно, як і для поляків — українці за кордоном і нова влада ПНР.

Встановлення радянсько-польського кордону і моноетнізація прикордонних територій значною мірою деактуалізувала міжетнічний польсько-український конфлікт. Слушно описує нову якість польсько-українських стосунків після Другої світової війни Іван Лисяк-Рудницький, стверджуючи, що включення Західної України до УРСР і післявоєнний обмін населенням усунули з українських земель неспокійну польську меншість, тим самим змінюючи польську геополітичну орієнтацію на Сілезію та Балтійське море. Усе це поклало край задавненому українсько-польському конфлікту «розморожуючи» українські сили. Вже сам факт, що майже всі українські землі були об'єднані під владою Москви, дозволив українському народові сконцентруватися на найістотнішій проблемі: аналізі сучасного стану українсько-російських стосунків (див.: [9, s. 239]). Українсько-польські чи українсько-єврейські стосунки після Другої світової війни були просто маргіналізовані в контексті українсько-російських стосунків [14]. Подібну тезу щодо відношення поляків до України та українців підтверджує

польський соціолог Йоанна Конечна, пишучи, що вони «як елемент суспільного польського життя майже зовсім зникли, а якщо й згадувались, то, власне, в контексті історичних подій» [3].

Методи діяльності комуністичного режиму (примусові переселення, виселення в Сибір, боротьба з УПА, яку підтримувало місцеве населення, депортації, насильницьке створення колгоспів, що передбачало «добробільне» віддавання землі, реманенту, худоби тощо) призвели до того, що «перші совіти» дуже швидко стали найбільшим ворогом. Загальновідомий вислів, що «перші совіти» були найкращі, бо були найкоротше, не повних два роки. Сильний і систематичний вплив нових символів тоталітарної влади на культурну і релігійну ідентичність місцевих мешканців зіштовхнувся з міцним політичним протиставленням. Вважаємо за доцільне ще раз звернути увагу на той факт, що в той час поділ на *свій/чужий* відбувався не за етнічними ознаками (українців зі сходу України також вважали за «совітів»), а за політичними, які представляли інші світоглядні цінності, досвід, історичну пам'ять тощо.

Етнічна однорідність прикордонних місцевих спільнот, яка виникла внаслідок Другої світової війни і діяльності нової комуністичної влади, встановлення нового державного кордону призвели до послаблення суспільної та етнічної толерантності, а також спричинилися до розвитку загостреного і ворожого сприйняття кожного *іншого*, тобто негативного трактування його як *чужого*. Прагнення московської влади в 70—80-х рр. XX ст. утворити на території Радянського Союзу нову спільноту «радянський народ» мало свої наслідки — це спричинило значний поступ процесів акультурації та асиміляції неросійських народів, щораз більше занепадала їх ідентичність. В результаті свідомого проведення політики деетнізації протягом кількох десятиліть тоталітарній владі вдалося створити початки нової спільноти, членів якої «*homo sovieticus*» до сьогоднішнього дня розпізнають за кордонами колишньої держави і називають збірним поняттям «*русские*», що дещо інше, ніж росіяни у розумінні сьогоднішніх громадян Росії. Всі інші поза СРСР позиціонувалися як *чужі*. Врешті, у прикордонних місцевих спільнотах без щоденних побутових контактів зі *своїми іншими* почав зникати досвід співжиття представників різних етносів і релігій.

Характерними рисами пограниччя стає страх, підозріння, ворожість, закритість, обмеження будь-яких

контактів до мінімуму. Такими були наслідки тиску влади і її структур на місцеве населення радянського пограниччя і, особливо, західного. Це сьогодні від мешканців прикордонних сіл на питання: «Прошу сказати, як Ви називаєтеся?» можна почути у відповідь поставлене з підозрою питання: «Навіщо вам знати?»¹⁶. Інший співрозмовник зі с. Галівка Старосамбірського р-ну Львівської обл. з твердим переконанням і навіть елементами агресії однозначно висловлюється проти відкритості кордону, бо не хоче, щоб «тамті» (поляки з-за кордону) тут ходили, оскільки боїться бандитів¹⁷. Водночас, він з гордістю розповідає про себе, як зловив двох молодих поляків з Гданська у 1986 («то ще тоді за Валенси»), які, на його переконання, перетнули кордон з політичними намірами («то чиста політика») — вони були послані польським рухом опору, щоби довідатися про наміри Радянського Союзу, чому зміцнюють систему колючих дротів і монтують нову електричну лінію високої напруги. За те, що він будучи неповнолітнім зловив шпигунів, його батько отримав годинник як відзнаку від прикордонних військ¹⁸.

З часом *своїми іншими* частково ставали як переселені українці з Польщі, так і прислані різного роду спеціалісти з Радянського Союзу для встановлення нового порядку. В розмові з респондентом про період встановлення кордону на питання «Хто то наші?» отримуємо відповідь: «Но та москалі. Наші вже були якби, вже були якби наші»¹⁹. Зміна стереотипів після п'ятдесяти років життя в радянській системі під впливом ідеологічної пропаганди призводить до того, що з'являється нове відношення до прибулих людей, які оселилися на постійно в прикордонних селах — з ворожих *чужих* вони перетворюються на *своїх* або найчастіше *своїх інших*. *Чужими* стають поляки, які проживають за кордоном, а колись місцевий єврейський елемент зникає взагалі.

Таку реальність підтверджують міркування професора Александра Посерн-Зелінського, що етнічність, яка відноситься до суб'єктивних вимірів ідентичності і пов'язана з культурною специфікою і су-

пільним підґрунтям, ніколи не функціонує відірвано від конкретних історичних, суспільних, політичних умов і міжетнічних відносин, у яких знаходяться члени кожної етнічної спільноти [13, с. 84]. Оскільки категорія етнічності досить часто стає основою поділу на *своїх/чужих*, то еволюціонує сам поділ на *своїх* і *чужих*. Польський вчений слушно зауважує — контекстуальний вимір етнічності призводить до того, що ця категорія стає дуже змінною. Це означає, що вона по-різному проявляє свою специфіку у різноманітних середовищах тої самої етнічної групи, а також підлягає трансформації з плином часу і зміною поколінь, які дещо інакше формують свою ідентичність, прагнення і бажання [13, с. 84—85].

Зібраний експедиційний матеріал дозволяє стверджувати, що прибулі зі сходу люди різних національностей, серед яких були також українці з Радянської України, рівно ж як і переселені українці з Польщі, до сьогоднішнього дня в кінцевому результаті так і не стали *своїми* у місцевих спільнотах. У селах ще всі добре пам'ятають хто, звідки і коли приїхав, а при слушній нагоді, під час суперечки чи сварки, як аргумент і пригадування-відмежування автохтонне населення може сказати — «ти жебрачка, приїхала ту, ...а що ти привезла». Часто таких людей у селі називають «переселенці» або «вакованці», тобто евакуйовані [7]. Ситуацію можна зрозуміти по відношенню до прибулих зі сходу — вони ніколи не стануть *своїми* через відсутність спільного історичного досвіду, відмінності у процесі передачі етнокультурних традицій, системах світоглядних цінностей, зрештою, то вони були безпосередніми виконавцями гвалтовних змін у житті місцевих, тобто при необхідності їм відведена роль винуватих. Натомість, такі слова вживаються також по відношенню до примусових переселенців, наприклад, з Устянови — колись українського села, яке знаходиться за кілька десятків кілометрів від кордону з польського боку.

Описані приклади епізодично негативного трактування прибулих серед односельців лише підкреслюють складність і різноманітність самого поняття ідентичності, а особливо мешканців пограниччя. Можна стверджувати, що локальна (місцева) ідентичність найбільш тривала і найсильніше закорінена в свідомості, а в ситуації емоційної кризи власне вона виступає в якості основної (базової). Таким чином, саме вона найміцніша у порівнянні з регіональною чи етнічною ідентичністю і нею, як певною ма-

¹⁶ Матеріали експедиції 2009 р., яка здійснювалася в рамках дослідницького проекту «Ukraina: pamięć, tożsamość, podmiotowość» (grant Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego nr 1 N01N011). — Арк. 22.

¹⁷ Матеріали експедиції 2009 р. — Арк. 136—137, 150.

¹⁸ Матеріали експедиції 2009 р. — Арк. 133—134.

¹⁹ Матеріали експедиції 2008 р. — Арк. 25.

трицею, керуються у щоденних контактах у власній групі чи спільноті. Водночас необхідно пам'ятати, що ідентичність є явищем складеним і прояви її різних рівнів чи їх пріоритетність завжди ситуативні.

Період тривалості *співіснуючого пограниччя* був досить довгим, рівно ж як і малопродуктивним у розумінні міжетнічних стосунків. Його можна швидше охарактеризувати як «мертвий сезон» у стосунках між мешканцями пограниччя по обидва боки кордону. Тоді нічого кардинально не змінилося порівняно з попереднім періодом у трактуванні *своїх/інших/чужих*. Стосунки між сусідніми соціумами розвивалися виключно на офіційному рівні, а люди чи місцеві спільноти були усунені з цього процесу.

Усе кардинально змінилося після падіння Радянського Союзу. Перш за все, дуже активно почали навіязуватися і розвиватися контакти між українцями, так само і між поляками, по обидва боки кордону. Таким чином, кожний шукав *свого* за етнічною приналежністю з метою встановлення і налагодження культурних, підприємницьких чи торгових контактів, відновлення родинних зв'язків, їх фінансової або емоційної підтримки тощо. Щоправда, досить швидко виявилось, що потенціал залишків поляків чи українців по другий бік кордону досить слабкий під кожним кутом зору. Оскільки тип *взаємозалежного пограниччя* вимагав активних і діяльних партнерів, то розпочалася широка співпраця населення цих територій без огляду на етнічну чи релігійну приналежність. Для прикордонного українсько-польського населення це був час максимальної відкритості, ламання старих історичних стереотипів, творення нових сучасних систем взаємного оцінювання, трансформації змісту категорій *чужих/інших*.

Разом із взаємним пригадуванням собі завданих давніх кривд нові знайомі (партнери), яким залежало на розвитку конструктивних контактів, також намагалися пригадати і позитивний досвід спільних діянь. Майже всі наші співрозмовники дуже високо оцінювали спосіб організації економічного життя в період міжвоєнної Польщі на противагу недавнім колгоспним часам, як їх окреслив один із респондентів на Бойківщині — «жебрацькими»²⁰. Інший п'ятдесятилітній мешканець прикордонного села Пулемець Шацького р-ну Волинської обл. пригадав собі, як йому розказував дід, що за Польщі то були часи, коли ковбасою двері за-

кривали і ковбасою коня поганяли²¹. Свіжий негативний досвід життя двох сусідніх спільнот у комуністичному таборі з особливим статусом прикордонних зон було основою їх спільного прагнення підвищити стандарт свого щоденного життя у тісній співпраці. Відтак *чужими* для них виступають росіяни і Росія з її експансивним прагненням не втратити цілковитий контроль над країнами колишнього Радянського Союзу.

Внаслідок проведених експедиційних досліджень можемо говорити про загалом добре ставлення українців до поляків і Польщі як партнерів на майбутнє і досить часто погане з великим ступенем недовіри до Росії та росіян. На питання: «З ким було би краще будувати своє майбутнє — Росією чи Польщею?»²², то українські респонденти завжди Польщу оцінювали однозначно позитивно, а Росію часом як джерело загрози для України — «Росія, вона до всіх країн чіпається, то Грузія, то ... Мені то не подобається. Думаю, що ліпше би було з Польщею»²². Подібні оцінки стосуються росіян, що вони — «дуже недобрі»²³, «А Росія, вони не привикли робити, вони хіба дивляться, як би на них хто робив»²⁴. Більш прихильні оцінки росіян і Росії зустрічаються в закутку українсько-польсько-білоруського пограниччя, але специфіка цього прикордонного регіону може бути темою окремої розвідки.

Позитивне ставлення до України та українців спостерігаємо як у польських громадян українського походження, що здається зрозумілим і природним, так і серед поляків на пограниччі. Наприклад, один зі старших співрозмовників-поляків розмірковував, що зі старшим поколінням українців трудно порозумітися, але що іншого — молодше. На питання про необхідність польсько-українського кордону відповів: «No wolałem, żeby jej nie było. Niech wchodzą do Unii, niech wchodzą do Europy i o już»²⁵. На противагу нашим спостереженням український історик Ярослав Грицак стверджує, що загалом негативний образ українця в польському суспільстві є міцно усталений. Пояснюючи причини такого ставлення, вчений звертає увагу на ситуацію та умови, в яких відбувається міжособовий українсько-польський контакт. Переважно українці в Польщі у пошуках роботи готові виконувати

²¹ Матеріали експедиції 2011 р.

²² Матеріали експедиції 2008 р. — Арк. 12—15.

²³ Матеріали експедиції 2008 р. — Арк. 12.

²⁴ Матеріали експедиції 2008 р. — Арк. 27.

²⁵ Матеріали експедиції 2010 р. — Інтерв'ю 080.

²⁰ Матеріали експедиції 2008 р. — Арк. 12.

найтяжчу і найгіршу працю за невелику винагороду або виступають в образі торгівця, яких багато на польських базарах, рекетира, проститутки — тобто належать до груп, які самі по собі викликають почуття знервованості, вищості, гніву чи погорди [9, с. 222—223]. Такі розбіжності у ставленні до українців також можна пояснити специфікою і мобільністю міжетнічних контактів на пограниччі як стикової зони двох етносів у порівнянні з досить стійкою у стереотипах, інертною і консервативною великою частиною населення на території решти країни.

Відомо, що етнологічні дослідження не претендують на всебічну репрезентативність в аналізі таких важливих питань, як етнічність, ідентичність і пов'язаних з ними різноманітних категорій. Для повноти і комплексності їх вивчення варто залучити відповідні соціологічні, історичні та демографічні дослідження. Водночас жодні з них окремо не виступають безпосереднім віддзеркаленням думок і почуттів суспільства загалом і його окремих членів. Нашим завданням було зрозуміти спосіб мислення і відчуття мешканців українсько-польського пограниччя щодо представників інших етнічних груп, зрозуміти зміст їх трактування *чужого/іншого/свого* та прослідкувати еволюцію зазначених понять.

Внаслідок проведеного аналізу приходимо до висновку, що у міжвоєнний час на території сучасного українсько-польського пограниччя місцеві українці вважали місцевих поляків і євреїв за *інших*, швидше навіть *своїх інших*, а не *чужих*, по відношенню до яких зберігають дистанцію і кого бояться. Після Другої світової війни місцеві євреї зникли з цих теренів і перестали бути об'єктом міжетнічних відносин. Після встановлення державного кордону поляки у сприйнятті українців і зворотно стали *чужими*, зрештою такий стан речей абсолютно відповідає типу *відчуженого пограниччя*. *Чужими* також виступають усі, хто приїхав на цю територію у післявоєнний час, в тому числі й українці з-за Збруча. Отож спостерігаємо тут цікаве явище, коли етнічний чинник не завжди виступає визначальним в категорії *чужості*. Така ситуація є наслідком впливу традиції багатокультурності, коли хтось іншої національності з цієї місцевості є менш небезпечний за когось прибулого, хоча він і належить до тої самої етнічної спільноти. На рівні місцевої ідентичності практично всі прибулі, без огляду на етнічну приналежність, довгий час перебувають у статусі *чужих*, зго-

дом більшість переходить у категорію *інших*, *своїх інших*, але майже ніхто так насправді не стає *своїм*.

В період Радянського Союзу внаслідок півсторічного впливу комуністичної пропаганди і активної ідеологічної діяльності тоталітарної системи практично *своїми* на рівні державної ідентичності стають усі мешканці цієї території, а *чужими* — поляки, а водночас і українці за кордоном. Щоправда, *своїстість* прибулих виступає виключно як категорія, яка відображає лише ідентифікаційний статус мешканців однієї держави аналогічно до ситуації у міжвоєнний час на цій території. Проте на місцевому рівні новоприбула людність далі залишається *чужою*. Хоча за умов високого ступеня подібності її окремих членів чи ефективності їх акультурації з локальною традицією вони з часом сприймаються як *інші*. Такі тенденції адаптації найбільш характерні та властиві для переселених українців. Таким чином, відповідно до специфіки встановлення кордону на період *співіснуючого пограниччя* певний час як *чужі* продовжують також сприйматися громадяни однієї (своєї) держави, статус яких має тенденцію до зміни на *інші*, *інші свої*, чи навіть *свої* залежно від рівнів ідентифікації, але всі за кордоном надалі залишаються *чужими*.

Після падіння тоталітарної системи і відкриття кордонів українсько-польське пограниччя стає *взаємозалежним*, а його мешканці один по відношенню до другого еволюціонують з категорії *чужих* до категорії *інших*, яких не бояться і з ними хочуть співпрацювати. Тим часом, під тиском політичних чинників, у пошуках власної ідентичності шляхом виокремлення/відчуження себе з «радянського народу» росте дистанція між українцями і росіянами, яких щораз більше починають трактувати однозначно як *чужих*. Водночас усі українці з-за кордону починають сприйматися як *свої*, виключно за ознакою етнічної приналежності.

Значно стабільніша ситуація щодо окреслення *своїх/інших/чужих* в період Радянського Союзу була з польського боку, де поляки усіх за кордоном і малочисельних місцевих українців вважали *чужими*. Внаслідок відкриття кордону і зростання міжособових контактів зауважуємо тенденції до лібералізації поглядів і зміни сприйняття — українців перестали боятися із ними почали співпрацювати. Чисельні зв'язки різного характеру мали великий вплив на трансформацію у поляків образу українців до категорії *інших*, з якими, як виявилось, мають багато спільного на рів-

ні організації щоденного побуту. Різниця між образом українців у поляків на взаємозалежному пограниччі і на решті території країни полягала на тому, що тут зустрічалися люди різних верств і соціальних статусів як рівні з рівними, яким залежало на підтримванні і розвитку взаємних корисних відносин.

Зміна типів пограниччя, відкритість українсько-польського кордону в 90-х роках ХХ століття спричинили значні трансформації локальної ідентичності мешканців пограниччя та корекцію детермінації свого/іншого/чужого, що не завжди знаходило своє відображення на решті території двох країн. Факт урегулювання мирним чином за останні 20 років більшості конфліктних ситуацій на пограничних територіях і позитивні тенденції у зміні ставлення до сусіда іншої національності дають великі шанси для продовження конструктивного українсько-польського діалогу в майбутньому.

1. Боєчко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боєчко, О. Ганжа, Б. Захарчук. — К.: Основи, 1994. — С. 80.
2. Кирчів Р. Етнокультурне пограниччя: контури предметного поля й методологічні засади його дослідження / Р. Кирчів // Народознавчі зошити. — 2009. — № 5—6 (89—90). — С. 604.
3. Конечна Й. Польща — Україна: взаємний образ / Й. Конечна. — Варшава: Інститут публічних справ, 2001 — С. 5.
4. Benedyktowicz Z. Portrety «obcego» / Z. Benedyktowicz. — Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000. — С. 10.
5. Burszta W.J. Różnorodność i tożsamość. Antropologia jako kulturowa refleksyjność / W.J. Burszta. — Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2004. — С. 26.
6. Chrzanowski T. Kresy. Czyli obszary tęsknot / T. Chrzanowski. — Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2001. — С. 8.
7. Czmetyk R. Pamięć przedzielona rzeką / R. Czmetyk, L. Mróz // Na pograniczu «nowej Europy». Polsko-ukraińskie sąsiedztwo/ red. M. Zowczak. — Warszawa: Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego, 2010. — С. 95.
8. Donnan H. Granice tożsamości, narodu, państwa / H. Donnan, T.M. Wilson. — Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007. — С. 236.
9. Hrycak J. Jeszcze raz o stosunku Ukraińców do Polaków (z Rosją w tle) / J. Hrycak // Jarosław Hrycak. Nowa Ukraina. Nowe interpretacje. — Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2009. — С. 221—242.

10. Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943—1948 / G. Motyka. — Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1999. — С. 9.
11. Obrębski J. Problem etniczny Polesia / J. Obrębski // Dzisiejsi ludzie Polesia i inne eseje / przygotowanie do druku i przedmowa Anna Engelking. — Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 2005. — С. 95.
12. Perzanowski A. Odmieńcy: antropologiczne studium dewiacji / A. Perzanowski. — Warszawa: Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UW, 2009. — С. 49.
13. Posern-Zieliński A. Etniczność. Kategorie. Procesy etniczne / A. Posern-Zieliński. — Poznań: PTPN, 2005. — С. 160.
14. Riabchuk M. War of historical discourses in contemporary Ukraine / M. Riabchuk // East and West: History and Contemporary State of Eastern Studies / edited by Jan Malicki and Leszek Zasztowt. — Warsaw: Centre for East European Studies, University of Warsaw, 2009. — P. 260.
15. Zowczak M. Antropologia, historia a sprawa ukraińska. O taktyce pogranicza / M. Zowczak // Lud. — 2011. — Т. 95. — С. 61.

Roman Chmelyk

ON THE IMPACT OF CHANGES IN TYPE OF UKRAINIAN-POLISH BORDERLAND UPON TRANSFORMING OF OWN/OTHER/ALIEN CATEGORY

In the article have been considered some problems as for dependence and transforming of own/other/alien category caused by the changes in type of Ukrainian-Polish borderland during the second half XX and early XXI cc. Applying theoretic and methodological elaborations by European and American scholars the author has tried to use those in analyzing of his own field data.

Keyword: type of borderland, Ukrainian-Polish frontier zone, own/ other/ alien category.

Роман Чмэлык

ВЛИЯНИЕ ИЗМЕНЕНИЙ ТИПА УКРАИНСКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОГРАНИЧЬЯ НА ТРАНСФОРМАЦИЮ КАТЕГОРИЙ СВОЙ/ИНОЙ/ЧУЖОЙ

В статье рассматриваются вопросы зависимости и трансформации категорий свой/иной/чужой от изменений типа украинско-польского пограничья во второй половине ХХ — в начале ХХІ века. Используя теоретические и методологические разработки европейских и американских ученых, автор применяет их для анализа собственного полевого материала.

Ключевые слова: тип пограничья, украинско-польская приграничная зона, категории свой/иной/чужой.